

طراحی سپرده‌های جدید در بانکداری بدون ربا

سیدعباس موسویان

چکیده

امروزه، صنعت بانکداری با تجهیز پس‌اندازها و هدایت آن‌ها به سمت فعالیت‌های مولد اقتصادی، نقش مهمی در اقتصاد جوامع ایفا می‌کند و این مهم، زمانی رخ می‌دهد که نظام بانکی، ابزارهای مشروع و کارآمدی برای تشویق صاحبان وجوه مازاد به سپرده‌گذاری در بانک راداشته باشد.

پس از تغییر قانون عملیات بانکی و اجرای بانکداری بدون ربا در ایران، یکی از اشکالات مطرح در قانون جدید، عدم جامعیت انواع سپرده‌ها با روحیات و اهداف صاحبان پس‌انداز است. در این مقاله، با بررسی انگیزه‌های مردم و مؤسسات برای سپرده‌گذاری و تحلیل انواع سپرده‌های بانکداری سنتی (ربوی) و بانکداری بدون ربای ایران، متناسب با انگیزه‌ها و روحیات صاحبان وجوه، سپرده‌های ذیل ارائه می‌شود.

۱. سپرده جاری؛

۲. سپرده قرض الحسنه؛

۳. سپرده پس‌انداز با سود ثابت؛

۴. سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت؛

۵. سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر.

هیچ یک از این سپرده‌ها که بر اساس عقود قرض بدون بهره، قرض الحسنه و وکالت طراحی شده‌اند، مشکل ربا را ندارد و تمام آن‌ها در نظام بانکداری بدون ربا قابل استفاده‌اند.

امروزه بانکداری، یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی به شمار می‌آید. بانک‌ها با سازماندهی و هدایت دریافت‌ها و پرداخت‌ها، امر مبادلات تجاری و بازرگانی را تسهیل کرده، باعث گسترش بازارها و رشد و شکوفایی اقتصاد می‌شوند. از طرف دیگر، با تجهیز پس‌اندازهای ریز و درشت و هدایت آن‌ها به سمت بنگاه‌های تولیدی و تجاری، اولاً سرمایه‌های راكد و احياناً مخرب اقتصادی را به عوامل مولد تبدیل می‌کنند و ثانیاً عوامل دیگر تولید را که به جهت نبود سرمایه بیکار بودند یا با بهره‌وری پایینی کار می‌کردند، به سمت اشتغال کامل با بهره‌وری بالا سوق می‌دهند و سرانجام، بانک‌ها که یکی از عوامل مهم سیاست‌های پولی، و مجریانی برای تصمیم‌های اقتصادی بانک‌های مرکزی هستند، با قبض و بسط اعتبارات بانکی و هدایت وجوه از بخشی به بخش دیگر، گذشته از تثبیت اقتصاد در سطح کلان، به تنظیم بخش‌های اقتصادی نیز می‌پردازند.

روشن است که آثار و نتایج پیشین‌هنگامی بر نظام بانکی و صنعت بانکداری مترتب است که نظام بانکی در بخش‌های اساسی تجهیز منابع، اعطای تسهیلات، ارائه خدمات حساب جاری، و تنظیم سیاست‌های پولی و بانکی، به صورت جامع، منطقی، کارآمد و پویا عمل کند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تغییر نظام بانکی، یکی از اشکالاتی که درباره بانکداری بدون ربای جمهوری اسلامی ایران مطرح می‌کنند، عدم جامعیت و ناکارآمدی بخش تجهیز منابع نظام بانکی است. در این مقاله، نخست با مطالعه انگیزه‌ها و روحیات سپرده‌گذاران، نشان می‌دهیم که نظام جامع به لحاظ منطقی چه نوع حساب‌های بانکی باید داشته باشد، و در بخش دوم، برخورد بانکداری سنتی را با این مسأله، و در بخش سوم، حساب‌های بانکداری بدون ربای ایران را از جهت جامعیت و کارآمدی بررسی می‌کنیم و در بخش نهایی، با ارائه الگوی پیشنهادی، سپرده‌های جدیدی را می‌شناسانیم.

اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاری

امروزه مردم و مؤسسات حقیقی و حقوقی، با اهداف و انگیزه‌های گوناگونی در بانک‌ها سپرده‌گذاری می‌کنند. موفق‌ترین نظام بانکی آن است که متناسب با این انگیزه‌ها بتواند حساب‌های بانکی را طراحی کند. به‌طور معمول، انگیزه‌های ذیل برای صاحبان سپرده مطرح است.

۱. حفظ و نگهداری وجوه: مازاد: برخی از مردم یا مؤسسات، وجوه مازاد بر مصرف‌های خود را

در بانک‌ها سپرده‌گذاری می‌کنند تا در محل امن و مطمئنی حفظ شود و در مصارف آتی و غیرمترقبه از آن‌ها استفاده کنند.

۲. تسهیل در مبادلات پولی از طریق خدمات بانکی: امروزه بانک‌ها با ارائه خدمات گوناگونی چون خدمات حساب جاری، حساب در گردش و...، ابزارهای فعال، سریع و مطمئن برای نقل و انتقال وجوه از حساب شخصی به شخصی دیگر، و مکانی به مکانی دیگر هستند و اسناد بانکی در اختلاف‌های حقوقی، مدرک مهم به‌شمار می‌آید. بر این اساس، مردم و مؤسسات ترجیح می‌دهند مبادلات پولی خود را از طریق حساب‌های بانکی انجام دهند و برای این منظور، به سپرده‌گذاری اقدام می‌کنند.

۳. کسب درآمد: گروهی از مردم و مؤسسات، دارای سرمایه نقدی مازاد بوده، خود توان یا علاقه سرمایه‌گذاری مستقیم را ندارند و ترجیح می‌دهند پول خود را در بانک سپرده‌گذاری کنند و بانک به آنان سودی بپردازد.

۴. مشارکت در ثواب معنوی اعطای قرض الحسنه: برخی از مردم به ویژه مسلمانان، در سایه تشویق‌های دینی بر امر خیر اعطای قرض الحسنه، دوست دارند بخشی از اموالشان را به این امر مقدس و پسندیده اختصاص دهند؛ اما چون توان یا علاقه ندارند که خودشان به‌طور مستقیم با متقاضیان قرض الحسنه ارتباط داشته باشند، ترجیح می‌دهند این مهم را از طریق مؤسسات معتبری چون بانک انجام دهند.

۵. کمک به عمران و آبادانی کشور: از آن‌جا که سرمایه‌های گردآمده در بانک به‌دست سرمایه‌گذاران مولد می‌رسد و در راه عمران و آبادانی کشور به کار می‌افتد، اغلب مردم ترجیح می‌دهند وجوه مازاد بر نیاز مصرفی یا سرمایه‌گذاری خود را در اختیار بانک بگذارند تا از طریق دستان توانمند به جریان افتد و زمینه رشد و توسعه کشور فراهم آید.

توجه به این نکته ضرورت دارد که اهداف و انگیزه‌های پیشین در برابر هم نبوده، با هم منافاتی ندارند؛ بنابراین، سپرده‌گذار ممکن است چند هدف از اهداف پیشگفته را همزمان داشته باشد؛ البته با توجه به آموزه‌های اسلام و تحریم ربا، اگر کسی قصد مشارکت در ثواب معنوی قرض الحسنه را دارد نمی‌تواند قصد کسب درآمد و سود داشته باشد.

روحیات سپرده‌گذاران

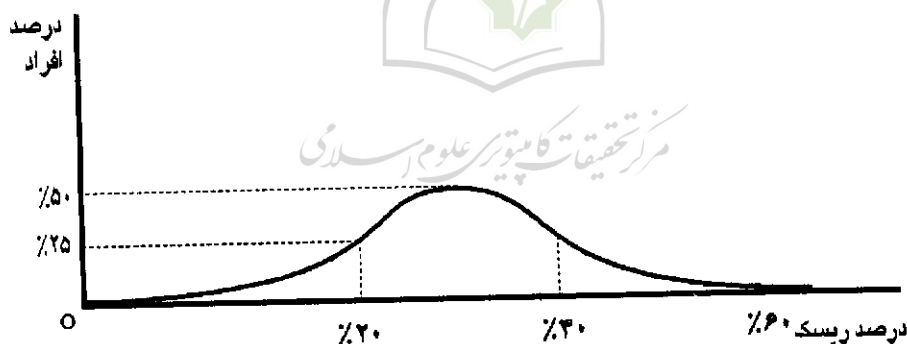
آن گروه از سپرده‌گذاران بانکی که یگانه هدف یا یکی از اهدافشان، کسب درآمد و سود از طریق سپرده‌گذاری است، از جهت روحیات و روان‌شناختی به سه گروه تقسیم می‌شوند.

۱. افراد ریسک‌پذیر: گروهی از مردم از جهت روان‌شناختی، دربارهٔ دگرگونی‌های آینده حساسیت بسیاری نداشته، گاه علاقه‌مند به تحوّل و ریسک‌پذیرند. این گروه ترجیح می‌دهند سرمایه‌هایشان در زمینه‌هایی که سود و درآمد انتظاری بالایی دارد، سرمایه‌گذاری شود؛ گرچه با ریسک و مخاطراتی همراه باشد.

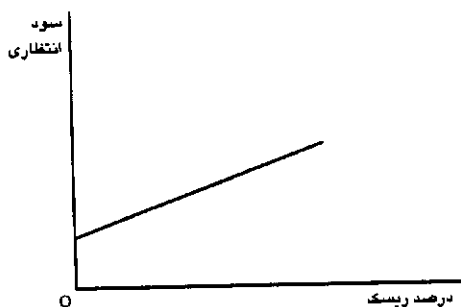
۲. افراد متعارف: گروهی از مردم فقط در حدّ متعارف ریسک و مخاطره را تحمل می‌کنند و هر وقت اندازهٔ ریسک از آن بالاتر رود، اقدام نمی‌کنند؛ هر چند سود انتظاری، بالاتر باشد.

۳. افراد ریسک‌گریز: گروهی از مردم از ریسک و مخاطره‌گریزان بوده، ترجیح می‌دهند درآمد ثابت و معینی داشته باشند؛ گرچه آن درآمد پایین باشد.

روشن است که تقسیم‌بندی پیشین به معنای خط‌کشی نیست؛ بلکه بیانگر گروه‌بندی نوعی است؛ یعنی اگر توزیع افراد جامعه را از جهت حدّ اکثر پذیرش ریسک، به‌طور آماری مطالعه کنیم، به توزیعی طبیعی نزدیک می‌شویم؛ برای مثال اگر حدّ ریسک عقلایی را ۶۰ درصد بدانیم، ۲۵ درصد مردم ریسک‌گریز، ۲۵ درصد ریسک‌پذیر، و ۵۰ درصد متعارف خواهند بود.

رابطه بین پذیرش ریسک و سطح درآمد

به‌طور معمول افراد بسیاری در آن گروه از فعالیت‌های اقتصادی که وضعیت تثبیت شده و روشنی دارند، سرمایه‌گذاری می‌کنند؛ در نتیجه، تولید در آن، انبوه، و فعالیت، رقابتی‌تر می‌شود و به سبب آن، سود کاهش

می‌یابد. در مقابل، فعالیت‌هایی که با یک سری ریسک و مخاطرات همراه است، مثل فعالیت‌های نو و ابتکاری، به جهت عدم حضور تولیدکنندگان بسیار، به بازار انحصار شبیه بوده، سود انتظاری بیش‌تری دارند و به تناسب همین منطق، نوعی رابطه مستقیم تجربی و روانی بین ریسک‌پذیری و انتظار سود هست؛ یعنی هر چه شخص دنبال سود بیش‌تر باشد، باید به پذیرش مخاطرات بیش‌تری تن دهد؛ بنابراین، نظام بانکی جامع باید با طراحی انواع سپرده‌های بانکی، هم بتواند به نیاز کسانی که در پی ذخیره‌سازی، نقل و انتقال وجوه، و مشارکت در ثواب معنوی و مشارکت در عمران و آبادانی هستند، پاسخ دهد و هم نیاز کسانی را که همراه برخی از اهداف مذکور قصد کسب سود و درآمد دارند (آن هم با روحیات گوناگون از جهت پذیرش ریسک) برآورد.

انواع سپرده در بانکداری سنتی

امروزه سپرده‌های بانکی در بانکداری سنتی، تنوع فراوانی یافته است؛ اما در یک تقسیم بندی کلی، به سه دسته تقسیم می‌شوند.

۱. سپرده‌های دیداری

سپرده دیداری یا جاری به سپرده‌ای گفته می‌شود که بانک متعهد می‌شود به محض تقاضای صاحب آن، وجه سپرده شده را بازگرداند. ویژگی عمده سپرده دیداری این است که به مراجعه مستقیم صاحب سپرده نیازی نیست؛ بلکه وی می‌تواند به وسیله حواله (چک) وجه مورد نظر را به دیگری منتقل کند و به همین جهت، این نوع سپرده از اقلام حجم پول جامعه به شمار می‌آید. سپرده‌های دیداری به‌طور معمول جنبه موقتی داشته، از آن، اغلب برای تسهیل در مبادلات بازرگانی داخلی یا خارجی استفاده می‌شود. در بیش‌تر کشورها بانک‌ها به این سپرده‌ها بهره‌ای نمی‌پردازند؛ بدین سبب جزو ارزان‌ترین منابع مالی به شمار می‌آیند. به همین جهت است که بانک‌ها، با ارائه خدمات حساب جاری به صورت رایگان و گسترش شعبه‌های بانکی، برای جذب هر چه بیش‌تر این نوع سپرده‌ها می‌کوشند.

۲. سپرده‌های پس‌انداز

سپرده پس‌انداز به سپرده‌ای گفته می‌شود که بر اساس توافق بین بانک و مشتری، در اختیار بانک قرار گرفته، هنگام مطالبه، به وی برگردانده می‌شود. این سپرده، قابلیت نقل و انتقال به شخص ثالث را ندارد استفاده از آن فقط به وسیله صاحب سپرده امکان‌پذیر است؛ به همین

جهت در مقایسه با سپرده‌های دیداری، درجه نقدینگی پایین‌تری دارد و جزو حجم پول به‌شمار نمی‌آید. این نوع سپرده‌ها به طور عمده از طرف اشخاص حقیقی و خانوارها به‌طور موقت و با هدف نگهداری پول برای هزینه‌های احتیاطی یا خرید کالاهای با دوام تشکیل می‌شود.

بانک‌ها برای تشویق مردم، به این نوع حساب‌ها بهره می‌پردازند؛ هر چند میزان آن در مقایسه با بهره‌های حساب‌های مدت‌دار و بهره‌های دریافتی بانک‌ها از ناحیه وام و اعتبارات، بسیار اندک است.

در برخی از کشورها مانند آمریکا، سپرده‌های پس‌انداز نیز جزو سپرده‌های مدت‌دار شمرده می‌شود؛ زیرا بانک‌ها به طور قانونی حق دارند استرداد این نوع سپرده‌ها را به مدت حداکثر ۳۰ روز از تاریخ دریافت تقاضای مشتری، به تعویق اندازند؛ البته بانک‌ها کم‌تر، از این حق قانونی خود استفاده می‌کنند.^۱

۳. سپرده‌های مدت‌دار

سپرده ثابت یا مدت‌دار، وجوهی است که اشخاص یا مؤسسات حقوقی، با انگیزه کسب درآمد به بانک می‌سپارند و این سپرده‌گذاری در حقیقت قراردادی بین بانک و مشتری است که بر اساس آن، مشتری مبلغ معینی وجه نقد را برای مدت زمان معین به بانک می‌سپارد و بانک متعهد می‌شود در سررسید معین، اصل و بهره سپرده را به مشتری بازگرداند. بهره این نوع سپرده از سپرده پس‌انداز بیش‌تر است؛ اما مشتری زمانی آن را می‌گیرد که سپرده‌اش را تا مهلت مقرر، در بانک نگه دارد.

سپرده‌های ثابت در مقایسه با سپرده‌های دیداری و پس‌انداز، هزینه بالایی برای بانک‌ها دارند؛ اما به جهت با ثبات بودنشان، بانک‌ها می‌توانند پس از کسر ذخیره قانونی، با برنامه‌ریزی، کل آن‌ها را به‌صورت وام و اعتبار در اختیار متقاضیان قرار داده، بهره بگیرند به‌خلاف سپرده‌های پس‌انداز و دیداری که چنین ثباتی ندارند و بانک‌ها در حد محدودی می‌توانند از آن‌ها استفاده کنند.

سپرده‌های مدت‌دار، به سپرده‌های کوتاه مدت یک‌ساله، میان مدت دو یا سه ساله و بلند مدت پنج ساله تقسیم می‌شوند و نرخ بهره آن‌ها متفاوت است و هر چه مدت، بیش‌تر باشد، نرخ بهره سالانه بیش‌تری به آن تعلق می‌گیرد.

ماهیت حقوقی سپرده‌های بانکی

دیدگاه رایج و معتبر درباره ماهیت حقوقی سپرده‌های بانکی در بیش‌تر کشورها چون آمریکا، انگلیس، فرانسه و ایران (پیش از تغییر قانون عملیات بانکی بدون ربا) این است که سپرده‌های دیداری، پس‌انداز و مدت‌دار، همگی ماهیت قرض دارند و بر همین اساس، فقیهان اسلام در کشورهای گوناگون، این حساب‌ها را از مصادیق قرض می‌شمردند و در صورت تعلق بهره، قرض ربوی و حرام می‌دانند.^۲

نقد و بررسی سپرده‌گذاری بانکداری سنتی

اگر بخش تجهیز منابع در بانکداری سنتی را در مقایسه با نظام جامع بانکی به‌ویژه در جوامع اسلامی بررسی کنیم، به نتایج ذیل دست می‌یابیم.

۱. چنان‌که گذشت، ماهیت فقهی سپرده‌ها، قرض است و اگر با بهره همراه باشد، ربا و حرام خواهد بود؛ بنابراین سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار، حرام بوده، در جوامع اسلامی از جمله ایران قابل اجرا نیست.

۲. چنان‌که گذشت، برخی از مردم علاقه دارند برای مشارکت در ثواب اعطای قرض الحسنه، در بانک سپرده‌گذاری کنند. از آن‌جا که بانکداری سنتی، تسهیلاتی به‌صورت قرض الحسنه نمی‌پردازد، این نوع سپرده موضوعیت نمی‌یابد؛ در نتیجه، تقاضای این گروه از مردم بدون پاسخ می‌ماند.

۳. همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، برخی از مردم دارای خصلت ریسک‌پذیری بوده، حاضرند برای به‌دست آوردن سود بالاتر، در انواع مخاطرات مشارکت کنند. از آن‌جا که بانک‌های سنتی، سودی ثابت و از قبل تعیین شده به سپرده‌گذاران می‌دهند، برای جذب وجوه این گروه نیز راه‌کاری ندارند و این افراد به‌طور معمول سراغ بازار سهام، شرکت‌های سرمایه‌گذاری و... می‌روند.

۴. در بانکداری سنتی، نرخ بهره پرداختی برای حساب‌های جاری، صفر (در برخی کشورها در حد ناچیز)، برای سپرده‌های پس‌انداز، در حد کم، برای سپرده‌های کوتاه‌مدت، در حد متوسط، و برای سپرده‌های بلندمدت در حد بالایی است. بانک‌ها با این مدیریت، نرخ بهره و با استفاده از اثر انگیزشی درآمد بهره، تمام وجوه مازاد بر مصرف جامعه را جذب می‌کنند.

۵. در بانکداری سنتی، با تغییرات نرخ بهره انواع سپرده‌ها، حجم سپرده‌ها را کنترل و مدیریت می‌کنند؛ برای مثال اگر بانکی به منابع به اثبات نیاز داشته باشد، نرخ بهره حساب‌های بلندمدت را افزایش، و کوتاه‌مدت و پس‌انداز را کاهش می‌دهد؛ در نتیجه، مردم بخشی از

سپرده‌های پس‌انداز و کوتاه‌مدت را به سپرده بلندمدت منتقل می‌کنند و اگر بانک، با مازاد منابع مواجه شود و هزینه‌های بهره‌اش بالا رود، با کاهش نرخ بهره حساب‌های بلندمدت، از حجم آن‌ها کاسته، هزینه بهره را پایین می‌آورند.

انواع سپرده در بانکداری بدون رباى ایران

فصل دوم قانون بانکداری بدون ربا، طقّ موادّ سه تا شش، به مسأله تجهیز منابع پولی می‌پردازد. پس از نقل مواد مذکور از قانون عملیات بانکداری بدون ربا، با استفاده از آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی، درباره انواع حساب‌های بانکی به اختصار توضیح می‌دهیم.

ماده ۳. بانک‌ها می‌توانند تحت هر یک از عناوین ذیل، به قبول سپرده مبادرت کنند:

یک. سپرده‌های قرض الحسنه

۱. جاری،

ب. پس‌انداز.

دو. سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار

تبصره: سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار که بانک در به‌کار گرفتن آن‌ها وکیل است، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعالة استفاده می‌شود.

ماده ۴: بانک‌ها به باز پرداخت اصل سپرده‌های قرض الحسنه (پس‌انداز و جاری) مکلفند و می‌توانند اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را تعهد یا بیمه کنند.

ماده ۵: منافع حاصل از عملیات مذکور در تبصره ماده ۳ این قانون، بر اساس قرارداد منعقد، متناسب با مدّت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک با توجه به مدّت و مبلغ در کلّ وجوه به کار گرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد.

ماده ۶: بانک‌ها می‌توانند به منظور جذب و تجهیز سپرده‌ها، با اتخاذ روش‌های تشویقی، از امتیازات ذیل به سپرده‌گذاران اعطا کنند:

یک. اعطای جوایز غیر ثابت نقدی یا جنسی برای سپرده‌های قرض الحسنه؛

دو. تخفیف یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت کارمزد یا حقّ الوکاله،

سه. دادن حقّ تقدّم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطایی بانکی در موارد مذکور

در فصل سوم.

با توجه به قانون بانکداری و آیین نامه های اجرایی، در یک تقسیم بندی کلی، انواع سپرده ها به سه گروه ذیل تقسیم می شود.

۱. سپرده جاری (قرض الحسنه)

حساب جاری در عملیات بانکداری بدون ربای ایران، ماهیت قرض دارد و مثل حساب جاری در همه بانک های سنتی است و همانند آن ها خدمات جاری را در اختیار صاحب حساب می گذارد و به موجودی این گونه حساب ها هیچ سودی تعلق نمی گیرد. استفاده از حساب جاری، افزون بر حفظ پول در بانک، موجب تسهیل پرداخت ها و بی نیازی صاحب حساب از حمل و نگهداری وجوه نقدی می شود.

وجوه فراهم شده از ناحیه این حساب ها مطابق ماهیت عقد قرض به ملکیت بانک در آمده، جزو منابع بانک خواهد بود. بانک ها می توانند با رعایت ذخایر قانونی و ذخایر احتیاطی، باقیمانده وجوه را از طریق عقود مندرج در ماده ۳، به کار گرفته، سود کسب کنند.

۲. سپرده پس انداز (قرض الحسنه)

حساب پس انداز نیز ماهیت قرض دارد و همانند حساب پس انداز در بانکداری سنتی است با این تفاوت که در بانکداری بدون ربا، به صاحبان حساب پس انداز، بهره ای پرداخت نمی شود. حساب مذکور این امکان را به مردم می دهد که وجوه مازاد بر نیاز خود را به هر میزانی باشد به بانک بسپارند و هر گاه نیاز داشتند، از بانک دریافت کنند. افزون بر آن، صاحبان این حساب ها در امر قرض الحسنه اعطایی از طرف بانک مشارکت کرده، از اجر و ثواب آخرتی آن بهره مند می شوند. وجوه این حساب نیز به مالکیت بانک در آمده، جزو منابع خواهد بود و بانک ها با لحاظ ذخایر قانونی و احتیاطی، بخشی از این وجوه را به اعطای قرض الحسنه اختصاص داده، بخش دیگری را از طریق عقود مندرج در ماده ۳ به کار گرفته، سود کسب می کنند. بانک ها برای تشویق مردم به پس انداز، پاره ای اولویته ها، امتیازات و جوایز را برای صاحبان این حساب ها در نظر می گیرند.

۳. سپرده سرمایه گذاری مدت دار

رابطه بانک و صاحب سپرده در حساب های سرمایه گذاری، رابطه «وکالت» است. بانک ها وجوه این حساب را به وکالت از صاحبان سپرده در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک،

معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله به کار می‌گیرند. بانک‌ها باز پرداخت اصل سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را تعهد، و منافع حاصل از عملیات مذکور را طبق قرارداد، متناسب با مدّت و مبلغ سپرده، با رعایت سهم منابع بانک، پس از کسر هزینه‌ها و حق الوکاله بین صاحبان سپرده‌ها تقسیم می‌کنند.

در این حساب‌ها میزان سود از ابتدا روشن نیست؛ اما به سبب گستردگی عمل و تنوع معاملات، اطمینان هست که سود مناسبی عاید این وجوه خواهد شد؛ به طوری که بانک می‌تواند پیش از حسابرسی، به آنان سود علی‌الحساب بپردازد.

نقد و بررسی تجهیز منابع در بانکداری بدون ربای ایران

در این قسمت به ترتیب، به هر یک از حساب‌های بانکی از ابعاد گوناگون توجّه و نکات قوت و ضعفشان را بررسی می‌کنیم.

۱. سپرده جاری (قرض الحسنه)

این حساب از جهت ماهیت حقوقی و کیفیت عمل، همانند سپرده دیداری در بانک‌های سنتی است. اشخاص حقیقی و حقوقی، با افتتاح حساب جاری، وجوه مازاد بر نیاز خود را به بانک تحویل داده، دسته چک می‌گیرند تا در زمان مناسب با استفاده از خدمات حساب جاری در مبادلات پولی خود از آن استفاده کنند و از آن‌جا که انگیزه سپرده‌گذاران این حساب حفظ و نگهداری وجوه و تسهیل در مبادلات پولی از طریق خدمات بانکی است، به کارگیری واژه «قرض الحسنه» درست نیست. گویا اطلاق این واژه بر این حساب‌ها از این‌پندار سرچشمه می‌گیرد که هر قرض بدون بهره‌ای قرض الحسنه است؛ در حالی که این درست نیست. مطابق مضمون آیات و روایات، قرض الحسنه هنگامی معنا می‌یابد که قرض دهنده برای کسب پاداش معنوی به فرد نیازمندی کمک کرده، به او قرض بدون بهره می‌دهد؛ بنابراین اگر قرض دهنده با اغراض دیگری چون حفظ پول، تسهیل در معاملات، نقل و انتقال وجوه و ... مبلغی را به بانک یا غیر آن قرض دهد، اگر چه قرض بدون بهره و از نظر اسلام مجاز و مشروع است، بر آن عنوان «قرض الحسنه» صدق نمی‌کند و چنان‌که گذشت، بیش‌تر سپرده‌گذاران حساب جاری با چنین اغراضی سپرده‌گذاری می‌کنند.

۲. سپرده پس‌انداز (قرض الحسنه)

حساب‌های پس‌انداز، از سپرده‌های رایج نظام‌های بانکی، و ویژگی آن این است که اشخاص

حقیقی و گاه حقوقی، وجوه مازاد بر هزینه‌های جاری خود را برای مدت نامعین به چنین حسابی واریز کرده، در قبال آن دفترچه پس انداز می‌گیرند تا هنگام نیاز، وجوه مذکور را دریافت کنند. ماهیت چنین سپرده‌ای قرض است و در بانک‌های سنتی به‌طور عموم به آن‌ها بهره تعلق می‌گیرد. در بانکداری بدون ربا، پرداخت بهره ممنوع است؛ اما برای تشویق سپرده‌گذاران جوایزی در نظر می‌گیرند. این جوایز که بدون تعهد و قرار قبلی پرداخت می‌شود، به‌صورت غیر ثابت (نقدی و جنسی) است و از طریق قرعه بین صاحبان حساب توزیع می‌شود. از آن جاکه گروهی از صاحبان این نوع سپرده‌ها، افزون حفظ و نگهداری وجوه، قصد کمک به بانک در اعطای قرض الحسنه و شرکت در ثواب معنوی آن کار مقدس را دارند، اطلاق سپرده قرض الحسنه بر این بخش از حساب‌ها بجا و شایسته است؛ اما گروهی دیگر از مردم قصد دارند افزون بر حفظ و نگهداری پول، درآمدی نیز از طریق سپرده‌هایشان داشته باشند؛ در نتیجه، بانکداری بدون ربا در پوشش دادن نیاز این گروه در مقایسه با بانکداری سنتی کم دارد و مسأله اعطای جوایز بر فرض که اشکال شرعی هم نداشته باشد، اولاً به جهت تصادفی بودن نمی‌تواند در همگان انگیزه پدید آورد و ثانیاً هزینه‌های تبلیغاتی سنگینی را نیز بر بانک تحمیل می‌کند.

۳. سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار

مطابق ماده سه تا شش قانون بانکداری بدون ربا، بانک‌ها، وجوه سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را در قالب حقوقی عقد وکالت، از صاحبان آن‌ها تحویل گرفته، در جایگاه وکیل سپرده‌گذاران، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله و تنزیل^۳ (خرید دین) به کار می‌گیرند. بانک‌ها می‌توانند اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را تعهد یا بیمه، و منافع حاصل از عملیات مذکور را طبق قرارداد متناسب با مدت و مبلغ سپرده، با رعایت سهم منابع بانک پس از کسر هزینه‌ها و حق‌الوکاله بین صاحبان سپرده تقسیم کنند.

چنان‌که از ماهیت عملیات پیدا است، سود بانک و به تبع آن، سود سپرده‌گذاران، به سود حاصل از معاملات پیشگفته بستگی کامل دارد و سود برخی از آن معاملات چون مشارکت، مضاربه، مزارعه و مساقات در پایان دوره مالی مشخص می‌شود و از قبل قابل تعیین نیست؛ در نتیجه، سود کل بانک از قبل قابل تعیین نبوده، به سود بنگاه‌های اقتصادی و به یک معنا کل اقتصاد بستگی خواهد داشت؛ بنابراین، سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار در بانکداری بدون ربا بر فرض که بتواند نظر افراد متعارف و ریسک‌پذیر جامعه را جلب کند، برای آن گروه از سپرده‌گذاران

که ریسک‌گریز و در پی کسب درآمد ثابت و از قبل تعیین شده برای سرمایه نقدی خود هستند، راه کاری ندارد.

نتیجه‌گیری مقایسه‌ای تجهیز منابع در بانکداری سنتی و بانکداری بدون ربای ایران

۱. سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار بانکداری سنتی ربوی بوده، در کشورهای مسلمان قابل اجرا نیست؛

۲. در بانکداری سنتی، برای سپرده‌گذاری که قصد مشارکت در ثواب اعطای قرض‌الحسنه دارند، راه کاری نیست؛

۳. در بانکداری سنتی، برای سپرده‌گذاران ریسک‌پذیر راه کاری ارائه نمی‌شود؛

۴. در بانکداری سنتی، با تغییر نرخ بهره سپرده‌های گوناگون، امکان مدیریت منابع هست و این در بانکداری بدون ربا وجود ندارد؛

۵. در بانکداری بدون ربا، برای آن گروه از سپرده‌گذارانی که می‌خواهند از طریق حساب پس‌انداز درآمدی داشته باشند، راه کاری نیست؛

۶. در بانکداری بدون ربا، برای صاحبان سرمایه نقدی ریسک‌گریز، راه کاری نیست.

الگوی پیشنهادی

از آن‌جا که کیفیت تجهیز منابع و طراحی انواع سپرده‌های بانکی در الگوی پیشنهادی، با شیوه‌ها و عقود به کارگیری منابع ارتباط کامل دارد، ابتدا روش‌های اعطای تسهیلات و تخصیص منابع را به صورت بسیار مختصر بیان می‌کنیم.

شیوه‌های تخصیص منابع

مطابق قانون عملیات بانکداری بدون ربا و آیین‌نامه‌های اجرایی، بانک‌ها می‌توانند وجوه حاصل از انواع سپرده‌های بانکی را از طریق شیوه‌های دوازده‌گانه به کار گیرند. این شیوه‌ها در تقسیم‌بندی کلی، به چهار گروه تقسیم می‌شوند.

۱. عقود مشارکتی

در این عقود، بانک با استفاده از منابع سپرده‌گذاری شده، تمام یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالیت اقتصادی (تولیدی، تجاری یا خدماتی) را تأمین می‌کند و سرانجام، مطابق قراردادی که

با صاحبکار اقتصادی منعقد کرده، سود فعالیت مورد نظر را تقسیم می‌کنند. مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات، از این گروه عقود به‌شمار می‌روند؛ چنان‌که روشن سرمایه‌گذاری مستقیم نیز از جهت ماهیت حقوقی و اقتصادی شبیه این گروه قلمداد می‌شود. ویژگی عمده این گروه این است که سود بانک، تابع سودآوری فعالیت اقتصادی است؛ در نتیجه، افزون بر تغییر و تحولات کل اقتصاد، عوامل مؤثر در مدیریت بنگاه نیز روی سود اثر می‌گذارد. به عبارت دیگر، سود بانک، تابع دو نوع ریسک و مخاطره است: ریسک و مخاطرات ناشی از کل اقتصاد و ریسک و مخاطرات داخلی بنگاه.

۲. عقود با بازده متغیر

در این عقود نیز بانک با استفاده از منابع سپرده‌گذاری شده، بخشی از سرمایه مالی مورد نیاز فعالیت اقتصادی را تأمین می‌کند. در این عقود که اجاره، سلف و جعاله هستند، به مقتضای ماهیتشان، سود بانک متغیر بوده، به تحولات اقتصادی جامعه و تغییر قیمت‌های نسبی در بازار حقیقی بستگی دارد. به عبارت روشن‌تر، در این عقود، سود بانک متأثر از مخاطرات داخلی بنگاه نیست؛ اما عوامل مؤثر بر کل اقتصاد، روی سود بانک اثر می‌گذارد.

۳. عقود با بازده ثابت

در این عقود نیز بانک، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالیت اقتصادی را تأمین می‌کند با این تفاوت که پس از انعقاد قرارداد و پیش از انجام فعالیت مذکور، سود بانک مشخص می‌شود و تحولات آینده اقتصادی کل جامعه و تغییرات احتمالی وضعیت مالی بنگاه، روی سود بانک و مطالبات بانک از آن فعالیت اقتصادی تأثیری ندارد. این عقود عبارتند از فروش نسبه (اقساطی)، خرید دین (تنزیل) و اجاره به شرط تملیک.

شایان ذکر است که از عقود با بازده متغیر و عقود با بازده ثابت، گاهی برای تأمین نیازمندی‌های خانوارها و اشخاص نیز استفاده می‌شود.

۴. قرض الحسنه

قرض الحسنه، عقدی است که به موجب آن، بانک‌ها می‌توانند در جایگاه قرض دهنده، مبلغ معینی را طبق ضوابط مقرر به افراد یا شرکت‌ها به قرض واگذارند و گیرنده متعهد می‌شود که معادل مبلغ دریافتی را باز پرداخت کند.

طبق ماده ۱۴ قانون بانکداری و آیین‌نامه اجرایی مربوط، بانک‌ها مجازند در موارد ذیل به اعطای قرض الحسنه اقدام کنند.

یک. به شرکت‌های تولیدی و خدماتی (غیر از بازرگانی و معدنی) که فعالیت آن‌ها اشتغال‌زا و در جهت تأمین نیازمندی‌های ضرور جامعه است؛

دو. به افرادی که به‌طور مستقیم به امور کشاورزی و دامپروری مبادرت کنند؛

سه. برای رفع نیازهای افراد در موارد هزینه‌های ازدواج، تهیهٔ جهیزیه، درمان بیماری، تعمیرات مسکن، کمک هزینهٔ تحصیلی، کمک برای ایجاد مسکن در روستاها.

مدّت بازپرداخت قرض‌الحسنه‌های تولیدی، حداکثر پنج سال و قرض‌الحسنه‌های اعطایی برای رفع نیازهای شخصی، سه سال است.

بانک‌ها برای حصول اطمینان از وصول مطالبات، از مشتری تأمین کافی می‌گیرند و حق دارند از بابت اعطای قرض‌الحسنه، ۲/۵ درصد کارمزد دریافت کنند.

انواع سپرده‌ها در الگوی پیشنهادی

حال باتوجه به اهداف و انگیزه‌ها و روحیات روان‌شناختی سپرده‌گذاران و با توجه به نقاط ضعف و قوت نظام بانکداری سنتی و بانکداری بدون ربا، سپرده‌های ذیل برای سامان‌دادن تجهیز منابع پیشنهاد می‌شود.

۱. سپرده جاری

این حساب از جهت ماهیت حقوقی و روش کار، همانند سپرده جاری در بانک‌های سنتی خواهد بود و همانند آن‌ها خدمات حساب جاری را در اختیار صاحبان حساب می‌گذارد بدین ترتیب که اشخاص و مؤسسات، با افتتاح حساب از طریق دسته چکی که از بانک می‌گیرند، از موجودی حساب خود به هر اندازه و به هر صورتی که مایل باشند (مراجعه مستقیم یا حواله)، طبق مقررات بانک استفاده می‌کنند.

استفاده از حساب جاری، افزون بر حفظ پول در بانک، سبب تسهیل پرداخت‌ها و بی‌نیازی صاحب حساب از عمل نگه‌داری وجوه نقدی می‌شود. از آن‌جاکه در بیش‌تر کشورها برای چنین حساب‌هایی بهره پرداخت نمی‌شود می‌توان از رابطه حقوقی قرض بدون بهره (نه قرض‌الحسنه) استفاده کرد و در این صورت، وجوه فراهم شده از ناحیه این حساب‌ها به مالکیت بانک درآمده، جزو منابع بانک خواهد بود و بانک‌ها می‌توانند با رعایت ذخایر قانونی و احتیاطی، از باقیمانده وجوه در اعطای تسهیلات کوتاه‌مدت استفاده کنند.

شایان ذکر است که اگر بخواهیم مثل معدود کشورهایی برای حساب‌های جاری نیز سود اندکی بدهیم، از رابطه حقوقی قرض نمی‌توان استفاده کرد و باید سراغ رابطه وکالت برویم که در

حساب پس انداز معرفی خواهیم کرد.

۲. سپرده قرض الحسنه

یکی از آموزه‌های معنوی که اسلام بر آن تأکید فراوان دارد، کمک به نیازمندان از طریق دادن قرض است. از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده که فرمود:

هر کس به برادر مسلمانش قرض دهد، در مقابل هر دره‌می که قرض می‌دهد، به اندازه کوه رضوی و طور سینا ثواب داده می‌شود.^۴

از آن جا که همه افراد نمی‌توانند یا علاقه ندارند به‌طور مستقیم به این عمل بپردازند، نظام بانکی می‌تواند واسطه خیری در این زمینه باشد. اشخاص و مؤسسات خیر با افتتاح حساب قرض الحسنه و واریز کردن بخشی از اموال خود در آن حساب، منابعی را فراهم می‌آورند. بانک با لحاظ ذخایر قانونی و احتیاطی، باقیمانده منابع مذکور را با دریافت کارمزد واقعی به نیازمندان که شرح آن‌ها در آیین‌نامه اجرایی عملیات بانکداری بدون ربا آمده است، قرض الحسنه می‌دهد و صاحبان سپرده، هنگام نیاز می‌توانند با مراجعه به بانک، بخشی یا کل سپرده‌شان را بردارند. توجه به موارد ذیل، روش قرض الحسنه را به روش موفق‌تری تبدیل می‌کند. یک. همان‌گونه که دادن قرض الحسنه به نیازمندان مستحب مؤکد است، گرفتن قرض در موارد غیر نیاز مکرره و ناپسند به‌شمار می‌رود. بر این اساس، باید با برنامه‌ریزی مشخص از جهت کمیت و کیفیت، وام‌های قرض الحسنه اعطایی را چنان کنترل کرد که فقط به مصرف نیازهای واقعی و ضرور برسد.

دو. از آن جا که یکی از مسؤولیت‌های دولت اسلامی، حمایت از اقشار آسیب‌پذیر و نیازمند و بهترین راه، حمایت اعطای قرض است، یکی از سپرده‌گذاران عمده قرض الحسنه باید دولت و نهادهای دولتی باشند؛ یعنی دولت با تخصیص ردیفی در بودجه سالانه و سپرده‌گذاری در حساب قرض الحسنه بانک‌ها، از اقشار آسیب‌پذیر و نیازمند در حوادث غیرمترقبه حمایت کند. سه. با توجه به موارد پیشین، نیازی به تبلیغات عظیم و اعطای جوایز غیرمتمعارف برای تشویق سپرده‌گذاران نخواهد بود و بانک‌ها و دولت می‌توانند جهت تشویق مردم به امر خیر اعطای قرض الحسنه، تبلیغات محدود و متمعارف داشته، جوایز متمعارفی به‌ویژه جوایز معنوی بپردازند و وضعیت فعلی تبلیغات و اعطای جوایز غیرمتمعارف که بیش‌تر برای جذب سپرده‌های پس‌انداز است، با تفکیک حساب پس‌انداز از حساب قرض الحسنه از بین می‌رود و نیازی به آن نیست.

۳. سپرده پس انداز با سود ثابت

چنان که گذشت، در بانکداری سنتی، سپرده‌ای به نام سپرده پس انداز وجود دارد که مردم وجوه مازاد بر نیاز خود را در آن نگه می‌دارند و هنگام نیاز مراجعه کرده، بخشی از اندوخته خود را می‌گیرند؛ البته انگیزه اصلی مردم از افتتاح این حساب، حفظ و نگاهداری است؛ اما در پی کسب درآمد نیز هستند. بانک‌ها نیز با اعطای بهره، مردم را تشویق می‌کنند و گذشت که در بانکداری بدون ربا، جای این حساب خالی است و حساب پس انداز قرض الحسنه به دلیل نداشتن سود نمی‌تواند جایگزین مناسبی باشد و گفته شد که اعطای جوایز به صورت قرعه کشی نمی‌تواند مشوق مؤثر به شمار آید. با استفاده از عقود شرعی می‌توان سپرده پس اندازی با سود مشخص و ثابتی طراحی و جایگزین سپرده پس انداز بانکداری سنتی کرد. برای این حساب، راه‌هایی قابل تصور است که آسان‌ترین و بدون اشکال‌ترین آن‌ها بدین قرار است.

افراد با مراجعه به بانک، بخشی از وجوه مازاد بر نیاز خود را به صورت عقد وکالت در بانک سپرده‌گذاری می‌کنند و به بانک وکالت می‌دهند تا وجوه آنان را به همراه دیگر وجوه حاصل از سپرده پس انداز (به صورت مشاع) فقط از طریق عقود با بازده ثابت (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک و خرید دین) به جریان انداخته، سود مشخص و ثابتی را برای آنان به دست آورد. بانک، هر ساله با مطالعه کشش بازار درباره نرخ نسیه و نرخ تنزیل و ظرفیت معامله، نرخ مشخصی را برای تسهیلات اعطایی از طریق معاملات نسیه، اجاره به شرط تملیک و خرید دین اعلام می‌کند؛ سپس با توجه به توان مدیریتی خود، چند درصد از آن را کم کرده، مابقی را برای صاحبان سپرده اعلام می‌کند؛ در نتیجه، سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را از طریق معاملات مذکور به جریان انداخته، از سود حاصل، درصد مشخصی را به صاحب سپرده بپردازد و بقیه را بانک به صورت حق الوکاله، بردارد؛ برای مثال بانک می‌بیند اگر نرخ اعطایی تسهیلات از طریق معاملات نسیه، اجاره به شرط تملیک و خرید دین، ۱۵ درصد باشد، با محاسبه نرخ ذخیره قانونی و ذخایر احتیاطی می‌تواند از کل منابع ۱۰ درصد سود به دست آورد. حال با توجه به این رقم، ۳ درصد را حق الوکاله و پوشش هزینه‌های اتفاقی در نظر گرفته، اعلام می‌کند در سال ۱۳۸۲ برای سپرده‌های پس انداز، ۷ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجه به رقم اعلام شده و با توجه به ماهیت فقهی سپرده پس انداز، با افتتاح حساب پس انداز، به بانک وکالت می‌دهد وجوه او را همراه دیگر وجوه در عقود مذکور به کار گرفته، ۷ درصد سود به او بپردازد و بقیه را به صورت حق الوکاله و هزینه‌های اتفاقی، خود بانک بردارد.

در توضیح این سپرده، نکاتی لازم است که به جهت اشتراک با سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت، پس از توضیح آن بیان می‌شود.

۴. سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت

چنان‌که گذشت، برخی از مردم قصد دارند از طریق سپرده بانکی درآمد کسب کنند و به جهات روحیات خاص حاضر نیستند ریسک‌پذیرند. در بانکداری سنتی، بانک‌ها با طراحی سپرده‌های مدت‌دار، به تقاضای این گروه از سپرده‌گذاران پاسخ می‌دهند؛ اما در بانکداری بدون ربای ایران، راه‌کاری برای این گروه ارائه نشده است. این‌جا نیز می‌توان همانند سپرده پس‌انداز با استفاده از عقود شرعی، راه‌کارهای مناسبی ارائه داد و آسان‌ترین و مشروع‌ترین راه کار، همان است که در سپرده پس‌انداز گذشت؛ یعنی افراد با مراجعه به بانک، بخشی از وجوه مازاد بر نیاز مصرفی خود را در اختیار بانک می‌گذارند و به بانک وکالت می‌دهند وجوه آنان را به همراه دیگر وجوه به دست آمده از این حساب به نحو مشاع، فقط از طریق عقود با بازده ثابت (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، فروش دین) به جریان انداخته، سود مشخص و ثابتی را برای سپرده‌گذاران به دست آورد.

اگر مثال سپرده پس‌انداز را برای سپرده سرمایه‌گذاری با بازده ثابت مطرح کنیم، بانک مشاهده می‌کند که اگر نرخ اعطای تسهیلات از طریق معاملات نسبه، اجاره به شرط تملیک و خرید دین ۱۵ درصد باشد، با محاسبه نرخ ذخیره قانونی و احتیاطی که طبق قاعده در سپرده‌های پس‌انداز خیلی کم‌تر است می‌تواند ۱۲/۵ درصد سود در مقایسه با کل منابع به دست آورد. حال اگر ۲/۵ درصد به صورت حق الوکاله و پوشش هزینه‌های اتفاقی در نظر بگیرد (از آن‌جا که این سپرده‌ها در مقایسه با سپرده‌های پس‌انداز ثبات بیش‌تری دارند، مراجعات مشتریان کم‌تر و مدیریت سپرده‌ها آسان‌تر است و طبق قاعده، حق الوکاله کم‌تری لازم دارد)، بانک اعلام می‌کند به‌طور مثال، در سال ۸۲ برای سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت، ۱۰ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجه به رقم مذکور و با توجه به ماهیت فقهی این سپرده، با افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت، به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را همراه دیگر سپرده‌های این حساب، در عقود با بازده ثابت به کار گرفته، ۱۰ درصد سود به او بپردازد و بقیه را خود بانک به صورت حق الوکاله و هزینه‌های اتفاقی بردارد.

انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت

در بانکداری سنتی به علل گوناگونی که توضیح آن‌ها خواهد آمد، سپرده‌های مدت‌دار را به کوتاه مدت (یک ساله)، میان مدت (دو و سه ساله)، و بلند مدت (پنج ساله) تقسیم می‌کنند و برای آن‌ها نرخ بهره‌های متفاوت در نظر می‌گیرند؛ یعنی هر چه سپرده، مدت‌دارتر باشد، نرخ

بهرهٔ بیش‌تری به آن تعلق می‌گیرد.

در سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت نیز می‌توان چنین روشی را اعمال کرد. از آن‌جاکه اولاً نرخ ذخیرهٔ قانونی و احتیاطی این سپرده‌ها هر چه مدت‌دارتر می‌شود، کاهش می‌یابد، بانک به تناسب، سود بیش‌تری از ناحیهٔ آن تحصیل می‌کند. ثانیاً هر چه سپرده، مدت‌دارتر می‌شود، به جهت مراجعات کم‌تر سپرده‌گذار و قابلیت برنامه‌ریزی برای طرح‌های کلان، هزینهٔ کم‌تری برای بانک خواهد داشت؛ در نتیجه به حق‌الوکاله کم‌تری نیاز می‌یابد؛ پس به صورت منطقی و طبیعی، هر چه سپرده، مدت‌دارتر شود، سود ناخالص بیش‌تر و حق‌الوکالهٔ کم‌تری خواهد داشت و بانک می‌تواند رقم بالاتری به سپرده‌گذار بپردازد؛ برای مثال اگر فرض کنیم بانکی پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی ماندهٔ خالص سپرده‌های پس‌انداز، سرمایه‌گذاری با سود ثابت یک‌ساله، دوساله، سه‌ساله و پنج‌ساله و پنج‌سالهٔ انتقال‌پذیر^۵ را با نرخ ۱۵ درصدی به صورت فروش نسبی، اجاره به شرط تملیک و تنزیل، اعطای تسهیلات کند، با توجه به مفروضات پیشین، جدول زیر را می‌توان برای بانک به دست آورد.

جدول سود سپردهٔ پس‌انداز و انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت

نوع حساب	نرخ ذخیرهٔ قانونی	نرخ ذخیرهٔ احتیاطی	ماندهٔ خالص	سود حاصل در مقایسه با ماندهٔ خالص	سود حاصل در مقایسه با کل سپرده	حق‌الوکالهٔ بانک	سود خالص سپرده‌گذار
سپردهٔ پس‌انداز	۳۰٪	۴٪	۶۶٪	۱۵٪	۹٪	۲٪	۷٪
سپردهٔ سرمایه‌گذاری	۲۰٪	۳٪	۷۷٪	۱۵٪	۱۱٪	۲٪	۹٪
سپردهٔ دوساله	۱۵٪	۲٪	۸۳٪	۱۵٪	۱۲٪	۲٪	۱۰٪
سپردهٔ سه‌ساله	۱۰٪	۱٪	۸۹٪	۱۵٪	۱۳٪	۲٪	۱۱٪
سپردهٔ پنج‌ساله	۵٪	۰	۹۵٪	۱۵٪	۱۴٪	۱٪	۱۲٪
سپردهٔ پنج‌سالهٔ انتقال‌پذیر	۰	۰	۱۰۰٪	۱۵٪	۱۵٪	۱٪	۱۳٪

توضیح چند اشکال و ابهام

در الگوی پیشنهادی در سپردهٔ پس‌انداز با سود ثابت و سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود ثابت، بانک اعلام می‌کند که به سپرده‌گذاران، سود مشخص و ثابتی می‌پردازد و این مطلب، دو پرسش مهم را پیش می‌آورد: اولاً بانک از کجا به تحصیل و اعطای چنین سودی اطمینان می‌یابد؟

ممکن است بانک به علل گوناگونی از جمله ناتوانی در اصل اعطای تسهیلات، و ناتوانی در وصول مطالبات نتواند به چنین رقمی دست یابد. ثانیاً آیا اعلام پرداخت سود ثابت بر این سپرده‌ها ممنوعیت شرعی ندارد؟ در این بخش از مقاله، این دو پرسش را تحت عنوان «امکان پرداخت سود ثابت و مشروعیت اعلان سود ثابت» بررسی می‌کنیم.

امکان پرداخت سود ثابت

مشکل و دغدغه امکان تحصیل سود ثابت و معین و پرداخت آن (پس از کسر سود بانک) به سپرده‌گذاران، به الگوی پیشنهادی اختصاص ندارد؛ بلکه مشکله کل صنعت بانکداری به ویژه بانکداری سنتی است. بانکداری سنتی نیز براساس تجربیات و شناختی که از بازار دارد، بهره معینی را برای وام‌ها و اعتبارات بانکی در نظر می‌گیرد؛ سپس با کسر درصد معینی به صورت سود بانک، نرخ‌های ثابت و معینی را برای انواع سپرده‌ها اعلام می‌کند. طبیعی است که دغدغه عدم تحصیل سود برنامه‌ریزی شده به علل گوناگون از جمله عدم امکان اعطای تسهیلات مطابق برنامه پیش‌بینی شده و ناتوانی در تحصیل مطالبات، برای بانکداری سنتی نیز وجود دارد. در بانکداری سنتی، برای رفع این نگرانی و حصول اطمینان، شیوه‌های گوناگونی را اجرا می‌کنند که همه آن‌ها در الگوی پیشنهادی قابل اجرا است.

۱. کنترل سپرده‌ها به روش دستوری

اگر بانکی احساس کند منابع حاصل از کل سپرده‌ها یا سپرده خاصی از مقدار برنامه‌ریزی شده بالاتر رفته یا احساس کند در اعطای تسهیلات، توفیق کم‌تری در برنامه دارد، به صورت آیین‌نامه‌ای به شعبه‌های خود دستور می‌دهد افتتاح حساب یا افزایش موجودی در کل سپرده‌ها یا سپرده خاصی را برای مدت زمان خاصی (تا اطلاع ثانوی) متوقف کنند.

۲. کنترل سپرده‌ها به روش تغییر در نرخ سود

اگر بانکی احساس کند به علت تغییرات بازار نمی‌تواند با درصد معینی که برنامه‌ریزی کرده بود، تسهیلات اعطا کند و مجبور است نرخ سود تسهیلات را کاهش دهد، همزمان با اعلام کاهش نرخ سود تسهیلات، نرخ سود سپرده‌ها را نیز برای ماه‌های آینده کاهش می‌دهد و اعلام می‌دارد که به طور مثال، از اول ماه آینده، نرخ سود کل سپرده‌ها به اندازه یک یا چند درصد کاهش می‌یابد. به این ترتیب، از یک سو تقاضای تسهیلات را افزایش می‌دهد و از سوی دیگر حجم سپرده‌ها کاهش می‌یابد.

۳. کنترل ترکیب منابع به روش تغییر در نرخ‌های انواع سپرده‌ها

گاهی بانک‌ها احساس می‌کنند که حجم کل سپرده‌ها مناسب است؛ اما ترکیب آن‌ها مطابق برنامه پیش‌بینی شده نیست. در این موارد، از طریق تغییر درصد سود پرداختی به انواع سپرده‌ها، ترکیب مطلوب را به دست می‌آورند؛ برای مثال اگر بانک احساس کند هزینه سود پرداختی بالا است، در این صورت درصد سود سپرده پس‌انداز یا سپرده سرمایه‌گذاری یک‌ساله را قدری افزایش و درصد سود سپرده بلندمدت را کاهش می‌دهد؛ در نتیجه، بخشی از سپرده‌های بلندمدت، به سپرده کوتاه‌مدت یا سپرده پس‌انداز منتقل می‌شود و اگر بانکی به منابع با ثبات نیاز داشته باشد و بخواهد از حجم ذخایر احتیاطی بکاهد، برعکس روش پیشین، سود سپرده‌های پس‌انداز و کوتاه‌مدت را کاهش، و سود سپرده‌های بلندمدت را افزایش می‌دهد.

۴. کنترل وصول مطالبات

بانک‌ها برای اطمینان از وصول مطالبات، به شیوه‌های گوناگونی چون گرفتن وثیقه و ضمانت‌های معتبر و گاه از طریق بیمه کردن موضوع تسهیلات اعطایی، مورد تخلف را کاهش داده و به صفر نزدیک کرده‌اند و همه این روش‌ها در الگوی پیشنهادی نیز قابل اجرا است. نتیجه این‌که بانکداری بدون ربا، همانند بانکداری سنتی می‌تواند با اعمال روش‌های پیشگفته، از یک طرف ناتوانی در اعطای تسهیلات (مطابق برنامه)، و از طرف دیگر، ناتوانی در وصول مطالبات را از بین برده، به سود برنامه‌ریزی شده با اطمینان نزدیک شود و اگر در برنامه، تخلفی باشد، چنان ناچیز خواهد بود که با انعطاف درصد حق الوکاله، به طور کامل قابل صرف نظر کردن است.

مشروعیت اعلام سود ثابت

پرسش دوم که شاید در جوامع اسلامی از پرسش اول مهم‌تر باشد، مشروعیت اعلام سود ثابت و معین برای سپرده‌ها از طرف بانک است. آیا این، بر تعریف ربا که عبارت از اشتراط سود (مازاد بر اصل سرمایه) در قرارداد قرض است، انطباق دارد؟ در پاسخ این پرسش و مشکل می‌گوییم:

اولاً طبق تعریف فقیهان، ربا در دو صورت پیش می‌آید: یکی در پرداخت هر نوع زیاده (ثابت یا متغیر) بر اصل سرمایه در قرارداد قرض، و دوم وجود زیاده عینی یا حکمی در خرید و فروش اجناس ربوی (اجناسی که با وزن و پیمانه خرید و فروش می‌شود و عوضین معامله از یک جنس

است) و چنان‌که در بیان ماهیت فقهی سپرده پس‌انداز و سپرده سرمایه‌گذاری با سود ثابت گذشت، این دو نوع سپرده نه قرض هستند و نه خرید و فروش اجناس ربوی؛ بلکه طبق تعریف، رابطه سپرده‌گذار و بانک، رابطه وکالت است و از مواردی شمرده می‌شود که موکل به وکیل خود می‌گوید: متاع را بفروش و فلان مبلغ را به من بده و بقیه را به صورت حق الوکاله برای خودت بردار. اگر وکیل، این‌گونه معامله کند و متاع را بفروشد، طبق توافق، آن مبلغ را به صاحب متاع داده، بقیه را کم باشد یا زیاد، به صورت حق الزحمه و حق الوکاله خودش برمی‌دارد. بده، اگر وکیل نتواند کالا را بفروشد یا پس از فروش نتواند قیمت کالا را وصول کند، موکل، حق مطالبه، و وکیل، تعهد پرداخت مبلغ مذکور را نخواهد داشت؛ اما با توجه به اصول کنترلی چهارگانه‌ای که در صنعت بانکداری توضیح دادیم، این حادثه (ناتوانی در به کارگیری سپرده و ناتوانی در وصول مطالبات) یا اصلاً رخ نمی‌دهد یا در حد بسیار ناچیزی است که اثرش در تغییر حق الوکاله ظاهر می‌شود، نه در مبلغ و سود مورد توافق.

ثانیاً بین تعهد حقوقی و تضمین حقیقی فرق است و چیزی که ربا و حرام به شمار می‌رود، تعهد حقوقی است و آن چه در سپرده‌ها رخ می‌دهد، تضمین حقیقی است به این بیان که گاه شخص حقیقی یا حقوقی، از فرد یا مؤسسه‌ای مبلغی وجه نقد را گرفته، با قطع نظر از این که این مبلغ را اراکند نگه دارد یا به کار گیرد، و با قطع نظر از این که محل مصرف آن مبلغ، هزینه مصرفی باشد یا فعالیت اقتصادی و با قطع نظر از این که فعالیت اقتصادی، سودی داشته باشد یا نه، و اگر دارد، سودش قطعی و معین است یا احتمالی و نامعین و با قطع نظر از این که برنامه روشمندی برای تحصیل سود دارد یا نه، متعهد می‌شود اصل سرمایه را همراه با زیاده معینی برگرداند. این تعهد حقوقی و ربا است و تعریف ربا بر آن صدق می‌کند؛ اما اگر طبق الگوی پیشنهادی، مؤسسه خاصی مثل بانک با توجه به تجربه چندین ساله، برنامه مشخصی برای به کارگیری سپرده‌ها در عقود معین با سود معینی، و راه کارهای علمی و عملی برای کنترل و هدایت آن‌ها داشته باشد و برای وصول مطالبات، شیوه‌های متعدد و آزموده شده‌ای را به کار گیرد، اطمینان عقلایی می‌یابد که در پایان هر دوره مالی، چه اندازه سود خواهد داشت و اگر هم احتمال خطا می‌دهد، آن احتمال به اندازه‌ای است که به راحتی می‌تواند آن را در بخش انعطاف‌پذیر فرایند، یعنی حق الوکاله قرار دهد. حال با توجه به این واقعیات، رقم خاصی را برای سپرده‌گذار اعلام می‌کند و در عمل با صرف نظر از بخشی از سود بانک (کاستن از حق الوکاله) در موارد نیاز، رقم اعلام شده را

به سپرده‌گذار می‌پردازد و این روش را آن قدر ادامه می‌دهد که هم برای خود بانک و هم برای سپرده‌گذاران اطمینان آور می‌شود. این تضمین حقیقی است که به ربا ارتباطی نخواهد داشت.^۶ نکته جالب توجه این است که در عملیات بانکی، چیزی که روی انگیزه سپرده‌گذاران مؤثر، و در تصمیم‌گیری آن‌ها مهم است، مسأله تضمین حقیقی است؛ یعنی سپرده‌گذار اطمینان حاصل کند که بانک طرف قرارداد، توانایی کسب سود و تصمیم بر اعطای حق سپرده‌گذار را دارد؛ اما اگر چنین اعتماد و اطمینانی نداشته باشد، در صورتی که بانک انواع سندهای حقوقی را هم ارائه کند، سپرده‌گذار به سپرده‌گذاری رغبت نخواهد کرد.

۵. سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر

پیش‌تر گذشت که گروهی از مردم، دارای روحیه ریسک‌پذیر بوده، حاضرند برای رسیدن به درآمدهای بالاتر، ریسک‌های بالاتری را بپذیرند و گروه بسیاری از مردم، روحیه معتدلی داشته، حاضرند برای کسب درآمد بیش‌تر، درجاتی از ریسک را تحمل کنند و گذشت که بانکداری سنتی، راه کار مناسبی برای جذب سپرده‌های این افراد ندارد و در جوامع غربی این افراد به سمت بازارهای سهام، شرکت‌های سرمایه‌گذاری و... کشیده می‌شوند. این در حالی است که بانکداری اسلامی، برای تقاضای این دو گروه، راه کارهای مناسب دارد. بانکداری بدون ربا طبق قانون می‌تواند بخشی از منابع خود را از طریق عقود مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم) در فعالیت‌های سودآور اقتصادی سرمایه‌گذاری کند و به تناسب سرمایه‌اش در سود آن‌ها سهیم باشد؛ چنان‌که می‌تواند از طریق عقود با بازده متغیر (سلف، جعاله، اجاره) به معاملات سودآور اقدام کند و در پایان دوره مالی، سود حاصل از طریق این دو گروه از عقود اسلامی را بین منابع تقسیم کند. روشن است که سود حاصل از عقود مشارکتی به تحولات آینده اقتصاد و میزان توفیق بنگاه اقتصادی بستگی دارد؛ چنان‌که سود عقود با بازده متغیر از میزان توفیق بنگاه متأثر نیست؛ اما به تحولات بازار بستگی دارد؛ بنابراین، در مجموع، سود حاصل از این دو گروه عقود، به‌طور کامل متغیر و با ریسک همراه است. بانکداری بدون ربا می‌تواند برای تأمین منابع این دو گروه از عقود، به راه‌اندازی سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر اقدام کند به این بیان که سپرده‌گذار با افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را به همراه دیگر سپرده‌های این حساب (به نحو مشاع) از طریق عقود مشارکتی و عقود با بازده متغیر به کار گرفته، سود حاصل از فعالیت را پس از کسر نسبتی از سود (به‌طور مثال ۱۰ درصد) به‌صورت حق الوکاله، به وی برگرداند.

انواع سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر

سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود متغیر نیز همانند سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت، به سپرده‌های یک‌ساله، دو‌ساله، سه‌ساله، پنج‌ساله و پنج‌ساله انتقال‌پذیر قابل تقسیم است. در سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر، حتی می‌توان برای افراد کاملاً ریسک‌پذیر، حساب ویژه افتتاح کرد و سپرده آن‌ها را در طرح یا صنعتی خاص سرمایه‌گذاری کرد. در این سپرده‌ها نیز هر چه مدت سپرده‌گذاری طولانی‌تر باشد، به جهت ثبات بیش‌تر، به ذخیره قانونی و احتیاطی کم‌تری نیاز خواهد بود و به بانک امکان خواهد داد در طرح‌های بلندمدت‌تر که سودآوری بیش‌تری دارند، سرمایه‌گذاری کند؛ چنان‌که به جهت کاهش مراجعات سپرده‌گذار، هزینه‌های مربوط پایین است؛ در نتیجه بانک می‌تواند نسبت‌های متفاوتی از حق‌الوکاله را برای انواع سپرده‌های مذکور در نظر بگیرد.

بانکی را فرض می‌کنیم که انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود متغیر یک‌ساله، دو ساله، سه ساله، پنج ساله، و پنج ساله انتقال‌پذیر دارد و به ترتیب ۱۸، ۱۶، ۱۴، ۱۰ و ۸ درصد، سود حاصله را به صورت حق‌الوکاله می‌گیرد. اگر این بانک پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی حساب‌های مربوطه، مانده خالص را به جریان انداخته، از طریق عقود مشارکتی و عقود با بازده متغیر سرمایه‌گذاری کند و در پایان دوره مالی، ۱۸ درصد، سود متوسط در مقایسه با منابع به کار رفته به دست آورد (میانگین سود شرکت‌ها و فعالیت‌های اقتصادی) می‌توان جدول سود انواع حساب‌های سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر را به شرح ذیل به دست آورد.

جدول سود انواع سپرده‌های با بازده متغیر

نوع حساب	ذخیره قانونی	ذخیره احتیاطی	مانده خالص	سود حاصل در مقایسه با مانده خالص	سود در مقایسه با کل سپرده	حق‌الوکاله	سود خالص سپرده
سپرده سرمایه‌گذاری پس‌انداز	۲۰٪	۳٪	۷۷٪	۱۸٪	۱۳/۸۶٪	۲/۴۹٪	۱۱/۳۷٪
سپرده سرمایه‌گذاری دو‌ساله	۱۵٪	۲٪	۸۳٪	۱۸٪	۱۴/۹۴٪	۲/۳۹٪	۱۲/۵۵٪
سپرده سرمایه‌گذاری سه‌ساله	۱۰٪	۱٪	۸۹٪	۱۸٪	۱۶/۰۲٪	۲/۲۴٪	۱۳/۷۸٪
سپرده سرمایه‌گذاری پنج‌ساله	۵٪	۰	۹۵٪	۱۸٪	۱۷/۱٪	۱/۷۱٪	۱۵/۳۹٪
سپرده سرمایه‌گذاری پنج‌ساله انتقال‌پذیر	۰	۰	۱۰۰٪	۱۸٪	۱۸٪	۱/۴۴٪	۱۶/۵۶٪

نتایج و پیشنهادات

۱. الگوی پیشنهادی، به جهت رعایت تمام اهداف و انگیزه‌ها و روحیات صاحبان پس‌انداز و ارائه سپرده مناسب برای آن‌ها، درمقایسه با بانکداری سنتی و بانکداری بدون ربا، جامعیت قابل قبولی دارد.

۲. الگوی پیشنهادی، به بانکداری دولتی اختصاص ندارد و در بانک‌های خصوصی بدون ربا نیز قابل اجرا است.

۳. وضعیت مطلوب برای اجرای الگوی پیشنهادی، وضعیت رقابت کامل است تا نرخ‌های سود در بازار حقیقی صورت پذیرد؛ اما در عین حال، در بازارهای شبه انحصاری و انحصار چند جانبه نیز تا هنگامی که نرخ‌های سود اجحاف نداشته باشد، پاسخ می‌دهد.

۴. این طرح با رعایت موازین فقهی و با توجه به قانون عملیات بانکداری بدون ربا تنظیم شده، و روشن است که برای تحقق همه ابعاد بانکداری اسلامی، افزون بر انطباق فقهی، به کارشناسی دقیق جایگاه عقود نیاز است تا افزون بر رهایی از ظواهر ربا، از حکمت و باطن ربا نیز رهایی یابیم. ۵. این الگو، همانند هر طرح و الگوی جدید، مناسب است ابتدا در مقیاس کاملاً محدود و قابل مطالعه و کنترل، آزموده شود؛ سپس در صورت کامیابی (رفع نواقص احتمالی) گسترش یابد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. عباس صدقی: **اصول بانکداری**، دانشگاه تهران، ص ۹۱.
۲. سیدعباس موسویان: **بانکداری اسلامی**، مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، ۱۳۸۰ ش، دوم، ص ۵۳-۷۰.
۳. عملیات مربوط به خرید دین بر مبنای آیین‌نامه موقت تنزیل اسناد و اوراق تجاری (خرید دین) و مقررات اجرایی آن که در جلسه مورخ ۱۳۶۱/۸/۲۶ شورای پول و اعتبار به تصویب رسیده و متعاقباً در شورای نگهبان نیز مطرح و به اکثریت آراء، منطبق بر موازین شرعی و قانون اساسی شناخته شده است و نیز اصلاحیه بعدی آیین‌نامه مذکور، مصوب ۱۳۶۶/۹/۲۴ شورای پول و اعتبار، انجام می‌پذیرد. مطابق مواد آیین‌نامه بانک‌ها باید بر حقیقی بودن بدهی (سفته یا برات حاکی از معامله واقعی باشد)، معتبر بودن بده‌کار اطمینان یابند.
۴. روح‌الله موسوی خمینی [امام]: **تحریرالرسوله**، ج ۱، ص ۵۹۹.
۵. سپرده انتقال‌پذیر سپرده‌ای است که صاحبان سپرده پس از افتتاح حساب یا خرید گواهی سپرده، به هیچ‌وجه به بانک مراجعه نمی‌کنند و اگر به پول نقد نیاز داشتند، گواهی سپرده را در بازار ثانوی به فروش می‌رسانند؛ در نتیجه، این حساب‌ها به ذخیره قانونی و احتیاطی نیاز ندارند.
۶. برای توضیح بیشتر، رک: سید محمود هاشمی: **مجموعه مقالات دومین سمینار بانکداری اسلامی مؤسسه عالی بانکداری**، ص ۶۹.